

## موقوفات بشرویه، پرتوی از باورهای دینی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۲۵

محمدحسن الهی زاده<sup>۱</sup>

رضا عدالتی<sup>۲</sup>

ابوالقاسم عارف نژاد<sup>۳</sup>

### چکیده

آداب و رسوم رایج در یک منطقه جغرافیایی به گونه‌ای متأثر از نوع جهان‌بینی مردم منطقه بوده و زاویه‌ی نگاه و تلقی‌ات فرهنگی و مدنی آنان را روشن می‌کند. از جمله ویژگی‌های گذشته‌ی فرهنگی و اجتماعی منطقه بشرویه، رواج فرهنگ وقف و تعدد و تنوع موقوفات است. بی‌شک یکی از عوامل مؤثر در ایجاد و تداوم این فرهنگ، باورهای دینی و اعتقادات مذهبی مردم بوده است. پژوهش حاضر ضمن بررسی تنوع و تعدد موقوفات بشرویه، به روشن کردن عوامل فکری و فرهنگی مؤثر بر فرهنگ وقف در این منطقه می‌پردازد. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و بررسی و تجزیه و تحلیل کمی و کیفی اسناد و مدارک موجود و وقف‌نامه‌ها و آمار و ارقام موجود، در صدد پاسخ‌گویی به سؤال پژوهش برآمده و روشن نموده است که موقوفات فارغ از تأثیرپذیری کمی و کیفی از گرایش‌های فکری و مذهبی دو سده اخیر به سیر رو به رشد طبیعی خود ادامه داده است. واژگان کلیدی: وقف، رقبه، موقوفات، شیعه، واقف، بشرویه

۱. دانشیار تاریخ دانشگاه بیرجند  
mhelahizadeh@birjand.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه پیام نور مشهد، نویسنده مسؤو  
۳. عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور نیشابور

### بیان مسأله

در این مقاله به دنبال این مسأله هستیم که آیا بین اعتقادات مذهبی مردم و موقوفات و نوع موقوفات رابطه و پیوندی وجود دارد؟ به عبارت بهتر تغییر در اعتقادات و باورهای مذهبی به عنوان مثال گرایش‌های بهائی‌گری، زردشتی، سنی، شیعه آیا می‌تواند در نوع موقوفات تغییر ایجاد کند و یا موقوفات را از نظر کمی تغییر بدهد. در این تحقیق اطلاعات مکتوب از اسناد وقفی و وقف‌نامه‌های اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه و کتب چاپ شده در راستای موقوفات اخذ شده و برخی اطلاعات شفاهی نیز از مطلعین محلی و افراد خبره، به جهت اینکه این‌گونه اطلاعات تاکنون مدون نشده و در مقالات پژوهشی و دانشگاهی نیز کمتر به آنها پرداخته شده است.

داده‌ها بر اساس آمارهای رسمی اداره اوقاف بشرویه می‌باشد و از ارائه آمار موقوفاتی که سندیت متقن ندارند خودداری شده است.

### مقدمه

کلمه بشرویه مرکب از دو جزء "بش" و "رویه" است و بدون تردید دلالت دارد بر منطقه‌ای که محل رویش بش است و بش در نظر اهالی و معمرین شهر بر بوته‌ای خودرو از تیره گیاهان کم آب کویری و بیابانی اطلاق می‌شود که برای ادامه حیات خود، احتیاج به آب فراوانی نداشته و در نزد مردم "ترخ" یا "درمنه" نامیده می‌شود (لطفیان مقدم، ۱۳۸۶: ۲۱).

بشرویه در دوره قبل از اسلام جزء منطقه قهستان محسوب می‌شد و بر اساس کتیبه‌های هخامنشی و نوشته‌های برخی مورخان یونانی، قهستان خاستگاه و زیستگاه یکی از اقوام ایرانی به نام "ساگارت" بوده است و بخشی از چهاردهمین ساتراپ‌نشین هخامنشی به‌شمار می‌آمده است. قهستان شامل سرزمین‌های جنوب خراسان یعنی خواف، گناباد،

۱. از طرفی در دوره قاجار (عصر ناصری) شاهد رشد بهائیت در کشور و به تبع آن در بشرویه می‌باشیم. فعالیت‌های ملا حسین بشرویه که از پیشگامان بابت بود، توانسته بود عده‌ای از افراد را به مسلک بابت جذب نماید.

طبس، فردوس، بشرویه، بیرجند و نهبندان بوده است، ولی بعدها به محدوده کوچکتري شامل قاین و بیرجند اطلاق می‌شده و به سبب کوهستانی بودن به نام قهستان معرب "قهستان" خوانده شده است (راست‌کردار، ۱۳۸۸: ۹).

مورخان فتح خراسان به‌دست مسلمانان را سال ۲۲ ق. در زمان خلافت عمر دانسته‌اند. قهستان تا سال ۲۰۵ ق. در سیطره عباسیان بود و توسط والیان خلفا اداره می‌شد، بعدها طاهریان خراسان را به‌زیر سلطه خود درآوردند، پس از مدتی قهستان به تصرف امرای محلی سیستان درآمد و از زمان ظهور حسن صباح تا تهاجم سپاه هلاکوخان مغول، در دست حکام اسماعیلی بوده و قهستان از مراکز عمده سیاسی این فرقه به‌شمار می‌آمد، وجود قلعه دختر در ۱۲ کیلومتری غرب بشرویه از دلایل حضور اسماعیلیان در منطقه بوده است (همان: ۱۰-۱۱).

در کتاب‌های جغرافیایی متقدم نامی از بشرویه به میان نیامده و تنها اشاره صریح در این باره مربوط به قرن هفتم هجری قمری در کتاب حافظ ابرو می‌باشد.

برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که نادرشاه پس از فتح هند، در مسیر بازگشت، از کویر لوت گناباد گذر کرد و سپاه وی در کویر دچار تشنگی شدند، شخصی به‌نام علی مردان‌خان که گله‌دار بود خود را به سپاه نادر رساند و ضمن کمک‌رسانی، آنها را در خروج از کویر راهنمایی نمود. نادر به پاس این خوش‌خدمتی، حکومت طبس را به او داد. پس از وی فرزندش میرحسن‌خان حکومت طبس را به‌دست گرفت. وی تصمیم به وقف عام اموال و املاک گرفت. از جمله این اوقاف، حدود نصف آب قنات بشرویه، نصف آب قنات رقه (از روستاهای بشرویه) و آب باغ گلشن طبس است که امروزه این موقوفه عظیم در اختیار اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه و طبس قرار دارد.<sup>۱</sup>

بدون تردید نمی‌توان نقش فرهیختگان و بزرگان علمی و مذهبی بشرویه را در رشد اعتقادات و باورهای مذهبی نادیده گرفت. بنابراین شکل‌گیری اندیشه‌های مذهبی محکم و استوار و به‌دنبال آن عملی نمودن برخی از اعتقادات مذهبی از طریق وقف و موقوفات،

۱. مصاحبه با حاج محمدباقر سلیمی، مطلع محلی بشرویه، مورخه ۱۳۹۲/۱۰/۵

با حمایت و هدایت بزرگان مذهبی شهر انجام می‌شده است. از جمله این شخصیت‌ها، ملا عبدا... التونی بشروی می‌باشد.

از کتاب‌های ارزشمند ایشان کتاب "وافیه فی الاصول" می‌باشد که هم اکنون در حوزه‌های علمیه در درس خارج فقه تدریس می‌شود. آراء و نظریات ملاعبدا... بشروی که از معاصرین شیخ حر عاملی به‌شمار می‌رود تأثیر فوق‌العاده‌ای در حوزه‌های فقهی شیعه به‌جای گذاشت، به‌گونه‌ای که معاصران پیوسته به اندیشه‌های فقهی وی استناد می‌کردند. وی در سال ۱۰۷۱ ق. در کرمانشاه وفات یافت و همان‌جا مدفون گردید. از علمای دیگر این خطه می‌توان از "مولی احمد بن حاج محمد التونی بشروی" برادر ملاعبدا... بشروی نام برد و همچنین از حاج محمدنصیر که در کربلا به تحصیل پرداخته و در کتابت و استنساخ فردی ماهر و برجسته بود (اسدی مقدم، ۱۳۷۶: ۲۲-۲۳).

مردم بشرویه از نظر مذهبی شیعه اثنی‌عشری می‌باشند. در دایرة المعارف تشیع درباره مذهب مردم بشرویه آمده است: «مردم بشرویه مسلمان و بر مذهب شیعه هستند، مذهب شیعه سابقه‌ای دیرینه‌ای در بشرویه دارد و در جنبش سربداران سبزوار که شیعیان خراسان به مقابله با ستمگری‌های ایلخانان مغول برخاستند، بشرویه نیز از مراکز مهم این جنبش در خراسان بود» (لطفیان مقدم، ۱۳۸۶: ۱۵۱).

البته لازم به ذکر است که برای مدتی فرقه‌ی بابیت در منطقه بشرویه جولانی نمود. سابقه‌ی بابی‌گری در بشرویه به اواسط دوره قاجار برمی‌گردد، یعنی در دوره‌ای که تفکرات شیخ احمد احسائی توسط سید کاظم رشتی و سپس سید علی‌محمد شیرازی در مناطقی از ایران رشد می‌یافت. در این زمان ملاحسین بشرویه‌ای از بشرویه حرکت و در بوشهر سید علی‌محمد را ملاقات می‌کند و اولین کسی است که به او ایمان می‌آورد. ملاحسین بعدها راهی کربلا شد و در آن‌جا مروج تفکرات سید علی‌محمد شیرازی گردید.

بعدها گروهی موسوم به آل بشروی در کربلا همین تفکرات و اندیشه‌ها را نشر می‌دادند. ملاحسین سپس مدتی برای تبلیغ وارد بشرویه می‌شود و تعدادی از افراد را در قریه

زرک بشرویه به بابی‌گری متمایل می‌نماید، خود ملاحسین در دوره‌ی ناصرالدین شاه و شروع جنبش بابی‌کشی توسط امیرکبیر به همراه گروهی عازم قلعه طبرسی مازندران شد و در همان قلعه نیز به قتل رسید.

اندیشه‌های بابی‌گری در بشرویه چندان رشد نیافت و بعدها علمای بشرویه با موضع‌گیری خود علیه بابیت، باعث کوچ اکثریت بابی‌ها به شهرهای شیراز، مشهد، گرگان و ... شدند. اعتصام‌الملک در سفر به بشرویه می‌نویسد: «از روزی که سکنه شهر به خاطر دارند در آنجا سرقت نشده و کسی دیگری را به قتل نرسانده است، هیچ‌کس به خاطر ندارد که در آن شهر مردی زن خود را طلاق بدهد، هرگز راجع به ارث بین وراث اختلاف بوجود نیامده و یک وارث مبادرت به تصاحب اموال وارث دیگر نکرده است» (رضوانی، ۱۳۸۹: ۲۷۴). این امر تعصبات و پای‌بندی شدید مردم را به مذهب شیعه نشان می‌دهد. هیچ منبعی به وجود اقلیت سنی‌مذهب در بشرویه اشاره‌ای نکرده است و هیچ آثار معماری و یا مذهبی که به نوعی این مسأله را بتواند ثابت کند، وجود ندارد.

### وقف

وقف در یک تعریف عبارت است از «حبس عین ملک یا مالی و مصرف کردن منافع آن در اموری که واقف معین می‌کند و یا آن‌چه کسی از ثروت خود جدا کند که در کارهای عام‌المنفعه از آن استفاده کنند». «علوم انسانی و مطالعات فقهی»  
در قرآن مجید آیه‌ای مربوط به وقف و حکم فقهی آن به‌طور مستقل و مختص دیده نمی‌شود ولی در آیات بسیاری به انفاق، احسان، صدقه، قرض‌الحسنه، تعاون و اعمال خیر تأکید و سفارش شده است. در آیات شریفه ۷۶ سوره مریم (س) و ۴۶ سوره کهف، بر اعمال صالحی که اجرش نعمت ابدی است مانند صدقات جاریه، تأکید شده است (محمدی، ۱۳۸۸: ۲۱).

فقها در بیان مفهوم اصطلاحی وقف که از نظر شرعی چه مفهومی دارد. اختلاف دارند، منشأ اختلاف آن است که برخی آن را لازم و برخی جایز می‌دانند و عده‌ای قصد قربت

را شرط تحقق وقف می‌دانند، ولی عده‌ای دیگر چنین عقیده‌ای ندارند. از فقها تعاریف فراوانی در رابطه با مفهوم اصطلاحی وقف نقل شده است از جمله "فقهای شافعی مذهب وقف را چنین تعریف کرده‌اند: وقف عبارت است از حبس مالی که انتفاع از آن به ابقاء عین مال ممکن باشد و تصرف در اصل مال ممنوع و مقطوع گردد و منافع رقبه به قصد قربت هزینه شود" (کبیری، ۱۳۶۴: ۶۷).

در اصطلاح قانون مدنی ایران ماده ۵۵ نیز آمده است: "حبس عین و تسبیل ثمره برحسب نیت واقف" (معراجی، ۱۳۸۵: ۸۹).

وقف و حبس مال پیش از اسلام در میان اعراب اگر چه به نام وقف نامیده نمیشد، چندان ناآشنا هم نبود چنانکه اوقاف حضرت ابراهیم خلیل که تا امروز باقی است، خود بهترین دلیل بر وجود وقف قبل از اسلام می‌باشد. در بین مصریان باستان نیز موقوفات به شکلی وجود داشته است، چنان که رامسس دوم، املاک فراوانی را به معبد "ابیدوس" بخشید و مراسم ویژه‌ای به منظور تملیک آن املاک در حضور جمع کثیری از مردم بر پا نمود، تا مردم در این امر خیر از وی پیروی نمایند (کبیری، ۱۳۶۴: ۳۹).

بعد از ظهور اسلام وقف رشد و توسعه زیادی یافت. مسلمانان در تعیین نخستین صدقه در عالم اسلام اختلاف نظر دارند، مهاجرین نخستین صدقه را صدقه عمر بن خطاب می‌دانند ولی انصار نخستین صدقه را صدقه پیامبر اسلام می‌دانند. در دوران بنی امیه و بنی عباس وقف گسترش یافت و مردم بدان روی آوردند. وقف از انحصار بر فقرا و مساکین خارج شد و به تأسیس مراکز علم و تأمین زندگی طلاب و مدرسین و خدام و ایجاد معابد و پناهگاه‌ها و کتابخانه‌ها تعمیم پیدا کرد.

### موقوفات بشرویه

اصولاً بین تاریخ شهر بشرویه و زمان پیدایش موقوفات، رابطه دقیقی وجود ندارد، زیرا تاریخ مدون بشرویه به قرن پنجم هجری قمری برمی‌گردد در حالی که اولین اسناد در خصوص وجود موقوفات بشرویه به دوره زندیه و افشاریه می‌رسد. در این تحقیق

اطلاعات مکتوب از اسناد وقفی و وقفنامه‌های اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه و کتب چاپ شده در راستای موقوفات، اخذ شده و برخی اطلاعات شفاهی نیز از مطلعین محلی و افراد خبره، به جهت این که این گونه اطلاعات تاکنون مدون نشده و در مقالات پژوهشی و دانشگاهی نیز کمتر به آنها پرداخته شده، به دست آمده است. داده‌ها بر اساس آمارهای رسمی اداره اوقاف بشرویه می‌باشد و از ارائه آمار موقوفاتی که سندیت متقن ندارند خودداری شده است.

موقوفات بشرویه را می‌توان بر اساس نوع وقف به دسته‌های زیر تقسیم نمود: موقوفات عمرانی، موقوفات مذهبی، موقوفات آموزشی (تعلیم و تربیت)، موقوفات بهداشتی و درمانی، موقوفات اجتماعی و عام‌المنفعه. براساس گزارش اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه، این شهر دارای ۳۷۵ فقره موقوفه، شامل ۱۲۰۰ رقبه می‌باشد که این موقوفه‌ها و رقبه‌ها در کل حوزه شهرستان و روستاهای تابعه و حتی شهرهای دور و نزدیک نظیر اصفهان، یزد، طبس و ... پراکنده می‌باشند. از این تعداد موقوفات، ۸۰ مورد به مساجد شهری و روستایی، ۷ مورد مربوط به بقاع متبرکه و بقیه مربوط به امور دینی، طلاب، عمران، بهداشت و عام‌المنفعه می‌باشد.

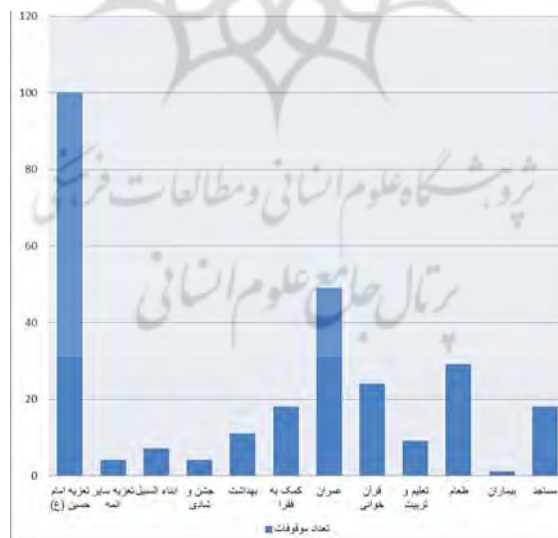
## ۲-۱- موقوفات عمرانی

بدون تردید از مجموع موقوفات به ثبت رسیده در حوزه شهرستان بشرویه، بخش عمده‌ای موقوفات عمرانی است. در موقوفات عمرانی بشرویه نیز هم‌چنان نگاه مذهبی دیده می‌شود. به عبارت بهتر، آنچه از عمران و آبادانی به ذهن خطور می‌کند، همانا احداث و تعمیر یا مرمت مساجد و اماکن مذهبی و بناهای عام‌المنفعه نظیر آب‌انبارها، غسلخانه‌ها و مدارس حوزه علمیه می‌باشد. با این وضعیت، متولی هزینه‌های تعمیر و مرمت بناهای موقوفی را پیش‌بینی می‌نموده و نیازی به کمک از مردم و خیرین جهت تعمیر بنا نبوده است. در جدول ۱ نمونه‌هایی از موقوفات عمرانی بشرویه ارائه شده است.

جدول (۱) نمونه‌هایی از موقوفات عمرانی بشرویه

ردیف	اموال موقوفه	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	۵۷ فنجان آب و اراضی مزروعی در ارسک	مؤذن مسجد و تعمیرات آن	۱۲۱۲ ق.	باقیه خانم
۲	۶۴ فنجان آب و ۷ قطعه زمین مزروعی در ارسک	تأمین آب شرب حیاض و مخارج حمام ارسک	۱۲۸۱ ق.	شهربانو زوجه حاج میرزا امیر بیک ارسکی
۳	۸ جریب زمین مزروعی در بشرویه	تعمیرات حوض انبار جهت رهگذران	۱۳۳۱ ق.	عباسعلی بن کربلایی عیددا...
۴	۳/۵ فنجان آب و ۴/۵ دانگ زمین در بشرویه	تعمیرات و مخارج حسینیه	۱۳۲۳ ق.	عباسعلی بن علی آقا رباطی
۵	۵ فنجان آب و یک باغ در ارسک	تأمین هزینه‌ها و مخارج مسجد جامع	۱۳۳۸ ق.	آخوند ملا محمدتقی
۶	یک باب مغازه در بشرویه	مخارج حوض میان ده و تعمیر و روشنایی مسجد میان ده	۱۳۶۴ ق.	میرزا محمود هاشمی عطایی

در حقیقت نزدیک به ۵۵ مورد از موقوفات حوزه شهرستان، عمرانی است و پس از موضوع تعزیه امام حسین (ع) بالاترین درصد موقوفات می‌باشد. موقوفه‌های عمرانی مقام دوم را دارد.



نمودار (۱) تحلیل کمی نوع مصارف موقوفات شهرستان بشرویه ۱۳۹۲

در دوره ۲۹۸ ساله (از افشاریه ۱۱۳۵ ق. الی ۱۴۳۳ ق.)

مأخذ: فهرست اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بشرویه



یکی از موقوفه‌های عمرانی، موقوفه‌ای است مربوط به تأمین روشنایی مسجد میان‌ده که براساس آن، تعویض لامپ‌های سوخته شده از نظر روشنایی و هزینه آن از این موقوفه پرداخت می‌شود. هم‌چنین موقوفاتی که مربوط به تعمیرات حوض‌انبارها می‌باشد با توجه به این که بشرویه در منطقه کویری و خشک واقع شده و دارای تابستان‌های بسیار گرم (۴۹ درجه) می‌باشد ارزش حوض (آبانبار) برای رهگذران دوچندان می‌باشد. در این موقوفه‌ها پیش‌بینی شده که در هر چند سال، باید داخل حوض را لای روبی نمایند و هم‌چنین تأمین آب حوض که در زمستان انجام می‌گرفت هم از این موقوفه‌ها تأمین می‌شد.

### موقوفات مذهبی

براساس بررسی‌های انجام گرفته روی موقوفات بشرویه که جمع‌بندی و تحلیل آن به صورت آماری و نموداری ارائه خواهد شد، این‌گونه استنباط می‌شود که اموال موقوفی در بشرویه با توجه به نوع معیشت مردم در ۳۰۰ سال گذشته که کشاورزی بوده، بر پایه آب و زمین زراعتی و بعضاً باغات قرار داشته است. ۹۵ درصد موقوفات بشرویه را آب و اراضی کشاورزی تشکیل می‌دهد.

براساس همین تحلیل آماری قریب به ۷۰ درصد موارد مصرفی موقوفات بشرویه تحت عنوان روضه‌خوانی امام حسین (ع) و سایر ائمه می‌باشد و این مسأله عمق و پیوند تفکرات و اندیشه‌های مذهبی و شیعی را از گذشته تاکنون نشان می‌دهد.

مخارج و تعمیرات مساجد و اماکن مذهبی و اطعام و قرآن‌خوانی رتبه دوم را در بین موارد مصرف موقوفات بشرویه دارد. موضوعات تعلیم و تربیت، کمک به فقرا، بهداشت و حقوق حیوانات در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرد.

اگر چه اکثریت موقوفات بشرویه رنگ مذهبی دارد و هیچ موقوفه‌ای را نمی‌شود یافت که قصد قربت و نیکی در آن نباشد، با این وصف موقوفاتی که صرفاً به فعالیت‌های قرآنی و مذهبی اختصاص دارد را تحت عنوان موقوفات مذهبی می‌نامیم. در موقوفات

مذهبی شاخه‌های گوناگون می‌توان ترسیم نمود. کمک به فقرا، قرآنخوانی، تعزیه جهت ائمه، اطعام عزاداران و ... از جمله این شاخه‌ها می‌باشد. پای‌بندی شدید مردم بشرویه به مذهب اثنی‌عشری و عشق آن‌ها به ائمه اطهار باعث رشد این موقوفات از دوره قاجار به بعد شده است. جدول ۲ بخشی از موقوفات مذهبی بشرویه را نشان می‌دهد.

جدول ۲) نمونه‌هایی از موقوفات مذهبی بشرویه

ردیف	اموال موقوفه	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	یک سهم آب و اراضی مزرعه اهجان از توابع کوند بشرویه	مصرف نماز و روزه و تلاوت قرآن	۱۲۱۰ ق.	آسیه بیگم
۲	۲ فنجان آب و نصف باغ در ارسک بشرویه	شش ختم کلام ... مجید	۱۲۴۸ ق.	حسن بن ملاحیدر
۳	۴۵ فنجان آب در روستای فتح‌آباد با متعلقات	تعزیه امام حسین(ع)	۱۲۱۶ ق.	خدیدجه خانم
۴	۴۰ فنجان آب و اراضی روستای محمدآباد ارسک	۱۲ ختم قرآن در سال	۱۲۴۷ ق.	علی‌محمد
۵	۶ فنجان آب بشرویه و یک منزل مسکونی	تعزیه امام حسین(ع)	۱۳۱۰ ق.	محمدباقر بن حاجی

یکی از موقوفات مهم مذهبی مسجد میان‌ده می‌باشد. این مسجد ۴۰۰ ساله متعلق به دوره صفویه بوده و در سال ۱۰۳۰ ق. احداث شده است. موقوفات این مسجد ۵ قطعه زمین، ۱۸ فنجان آب قنات بشرویه، ۳ فنجان آب برای وضوخانه می‌باشد. لازم به ذکر است که قنات بشرویه که از کوه‌های غرب بشرویه سرچشمه می‌گیرد نقشی حیاتی در زندگی مردم حاشیه کویر داشته است و در حال حاضر نیز این قنات سرمایه مهم مالکین اراضی است. بسیاری از موقوفات مذهبی و غیرمذهبی بشرویه ریشه در قنات و اراضی آن دارند. در این موقوفه‌ها اراضی وقف شده جهت مسجد هر ساله توسط اداره اوقاف به اجاره به متقاضیان داده می‌شود و درآمد آن برای مسجد می‌باشد. آب قنات نیز مانند اراضی به اجاره به افراد واگذار شده و از درآمد آن برای مسجد هزینه می‌شود.

۳ فنجان آب وقفی جهت وضوخانه مسجد نیز به‌صورتی است که هزینه آب مصرفی (لوله کشی شده) را از اجاره آب وقفی تأمین می‌نمایند. روی این جهت امروزه هزینه‌های

آب و برق مصرفی مسجد میان‌ده و حتی تعمیرات آن از درآمد همان موقوفات است و زمین‌های مساجد و حسینیه‌ها اکثراً زراعی بوده و به کشت زعفران و غلات و یا صیفی-جات اختصاص یافته است.

علاوه بر مسجد میان‌ده، موقوفه حسینیه حاج علی اشرف بشرویه نیز که متعلق به دوره صفویه می‌باشد حائز اهمیت است و عمق اعتقادات مذهبی مردم را نشان می‌دهد. این حسینیه در اواخر صفویه توسط شخصی به نام حاج علی اشرف به سبک هندی در مجاورت مسجد میان‌ده احداث شده است. حسینیه حاج علی اشرف دارای قدمت مذهبی فوق‌العاده‌ای است.

نقشه داخلی بنا هشت ضلعی و دارای دو اشکویه است و دو ایوان بزرگ نیز در اضلاع شمالی و جنوبی تعبیه شده است و در وسط حیاط، سکویی هشت ضلعی وجود دارد و چاه آبی که به حوض آب معروف بوده است در میان آن وجود دارد که علاوه بر رفع نیازهای روزمره، جنبه تبرک نیز دارد. در این حسینیه، هم‌اکنون مراسم مذهبی از روز اول محرم به صورت سنتی انجام می‌شود و از ۶ محرم نیز هیأت‌های مذهبی به نام فاطمیه، عباسیه و مهدیه و دیگر هیأت‌های جدیدالتأسیس در ساعات خاصی با برنامه-ریزی دقیق به عزاداری می‌پردازند و پس از آن، مراسم علم‌گردانی و شمشیرگردانی نیز در پایان انجام می‌شود.

حسینیه دارای ۲۵ فنجان آب قنات بشرویه و چندین قطعه زمین زراعی و ۹۰ فنجان آب قنات ابوجعفری است. قنات ابوجعفری نیز در ۱۰ کیلومتری جنوب بشرویه بوده و مظهر قنات نیز، کوه‌های غرب بشرویه می‌باشد. آب این قنات شیرین و دبی آن نسبت به قنات بشرویه کمتر است.

اراضی و آب وقفی این قنات نیز توسط اداره اوقاف به صورت اجاره به متقاضیان واگذار شده و درآمد آن برای اجرای مراسم مذهبی حسینیه اختصاص می‌یابد. شاخصه مهمی که در حسینیه حاج علی اشرف وجود دارد، وقف‌نامه آن است که دارای رقبات متعددی می‌باشد. قدیمی‌ترین اثر این حسینیه منبر چوبی حسینیه است که تاریخی که در بدنه

آن حک شده است، مربوط به سال ۱۱۶۸ ق. می‌باشد.  
 در مراسم علم‌گردانی حسینی که پس از پایان عزاداری هیأت‌ها انجام می‌شود، ترکیب افراد در علم‌گردانی به شرح ذیل است:  
 ۲۴ نفر علم‌داران، ۱۲ نفر شمشیردارها، ۲ نفر خطیب و آمین‌گو، ۱۰ نفر قلیان‌چی و سقا، ۱۲ نفر متفرقه که مجموع آن‌ها به ۷۲ نفر و برابر با ۷۲ شهید صحرای کربلا می‌باشد. در این مراسم ۱۲ دور علم‌ها باید به دور حسینی گردانده شود و هر چه بر تعداد علم‌ها افزوده شود به ازای هر ۵ علم یک دور به دورها افزوده می‌شود.  
 در روز عاشورا از ۷۲ نفر خدمه حسینی پذیرایی نهار انجام می‌شود و به هر نفر برابر وقف‌نامه، ۷/۵ کیلو گندم جهت تبرک و تیمن اعطا می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۹: ۲۹).



تصویر (۱) حسینی‌ها حاج علی اشرف بشرویه، دوره صفویه

این موقوفات سال‌ها در دست پیش‌نماز بشرویه بوده و پس از انقلاب و تشکیل هیأت امنا، توسط آنها و زیر نظر اداره اوقاف اداره می‌شود.<sup>۱</sup>

### موقوفات آموزشی (تعلیم و تربیت)

موقوفات آموزشی یا تعلیم و تربیت طبیعتاً از مسائل مذهبی جدا نیست، زیرا بخش زیادی از این موقوفات جهت ترویج احکام دینی و کمک به طلاب علوم دینی در مدارس

۱. مصاحبه با محمدباقر سلیمی، از مطلعین محلی بشرویه، ۱۳۹۳/۲/۲۰.

علمیه می‌باشد. آن‌چه براساس آمار می‌توان ارائه نمود این است که نگاه جامعه سنتی و مذهبی بشرویه به برپا داشتن شعائر مذهبی و تعزیه، برای ائمه نمود بیشتری داشته است تا بحث تعلیم و تربیت؛ بنابراین در باب تعلیم و تربیت طلاب، موقوفات کمتری داریم. بخشی از موقوفاتی که جهت آموزش‌های قرآنی و تعلیم و تربیت دینی بوده است، در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳) نمونه‌هایی از موقوفات آموزشی - قرآنی بشرویه

ردیف	اموال موقوفه	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	۳۰ فنجان آب و ۶ جریب زمین از قنات رقه بشرویه	تعلیم نماز و مسائل شرعیه اطفال	۱۳۳۴ ق.	میرزا غلام‌حسین بن آقا .....
۲	۹۰ فنجان آب و اراضی محمدآباد و ۶ فنجان آب و ۶ دانگ زمین از قنات ارسک	معلمین مکتب و تعمیرات	۱۲۳۲ ق.	حاج میرزا میر
۳	یک باب مدرسه و ۱۰۰ فنجان آب در اراضی قنات ابوجعفری و یک حجره ....	تعلیم و تربیت - حقوق مدرسین و طلاب و مخارج مدرسه	۱۱۷۳ ق.	حاج عبد الغنی
۴	۴ شبانه‌روز آب و اراضی موردستان و یک باغ و یک منزل و ۶۰ فنجان آب و اراضی محمدآباد ارسک	طلاب علوم دینی و حسینیه ارسک	۱۲۲۸ ش.	حاج میرزا امیربیک
۵	۱۵ فنجان آب و اراضی قنات موردستان	یک نفر اهل علم که مردم را ارشاد کند	۱۳۴۸ ش.	محمد توکلی

قدیمی‌ترین موقوفه بشرویه در این زمینه مربوط به سال ۱۱۷۳ ق. است که واقف آن حاج عبدالغنی می‌باشد این موقوفه شامل یک باب مدرسه علمیه، ۱۰۰ فنجان آب و اراضی قنات ابوجعفری و یک حجره طاحونه<sup>۱</sup> بوده و مصرف آن تعلیم و تربیت طلاب، پرداخت حقوق مدرسین و مخارج مدرسه علمیه می‌باشد (اداره اوقاف و امور خیریه بشرویه، ۱۳۹۳: ۱۲).

تنها اشاره‌ای که به این مدرسه در منابع مکتوب شده است مربوط به سفرنامه معصوم‌علی شاه (طرائق الحقایق) می‌باشد که در سال ۱۳۱۶ ق. از بشرویه عبور نموده است، وی می‌نویسد:

۱. طاحونه در اصطلاح آسیاب آبی در بشرویه است که با آب قنات کار می‌کند و در زمان قاجار نقش کلیدی در زندگی مردم داشته است.

مدرسه‌ای دارد، در آن مدرسه منزل کردم، متولی آقای عبدالوهاب خادم درویش‌علی، حق خدمت به وزن طبس یک روز یک من گندم و یک روز، یک من جو، برای طلاب هم جو و گندم مقرر است (سلیمانی رباطی، ۱۳۸۹: ۷۶).

این مدرسه دو ایوان تابستانی و زمستانی دارد و در اطراف حیاط، حجره‌های طلاب قرار دارد که تعداد کل حجره‌ها ۱۲ عدد می‌باشد. آمار طلاب در سال‌های مختلف متناوب بوده است. از سال‌های روی کار آمدن رضاخان پهلوی، آمار طلاب به دلیل سخت‌گیری بر علما کاهش یافت و در زمانی به تعطیلی انجامید ولی پس از انقلاب اسلامی، آمار طلاب رو به فزونی گذاشت و با جذب طلبه از طریق حوزه علمیه استان، در حال حاضر بالغ بر ۱۵۰ طلبه به فعالیت مشغول هستند.

هزینه مدرس و مخارج طلاب علوم دینی از موقوفات این مدرسه تأمین می‌شده است. میزان موقوفات مربوط به بحث تعلیم و تربیت در نمودار شماره ۱ دیده می‌شود. در این نمودار موقوفات مربوط به آموزش و علم آموزی نسبت به اطعام و عمران و تعزیه کمتر است. قدمت ۴۰۰ ساله مدرسه علمیه بشرویه نشان‌دهنده پیوند دیرینه مذهب شیعه و علاقه مردم به مسائل مذهبی دارد. بنای مدرسه به دوره افشاریه می‌رسد و حاج عبدالغنی بشروی به دلیل بالا بودن سطح علمی مردم بشرویه، آن را احداث کرده و موقوفاتی نیز برای اداره آن تعیین نموده است. بنای مدرسه علمیه بشرویه در سال ۱۳۸۳ ش. با شماره ۱۱۶۶۷ در فهرست آثار ملی کشور نیز به ثبت رسیده است.



تصویر ۲) مدرسه علمیه بشرویه، دوره افشاریه

نکته قابل توجه این است که این مدرسه ۴۰۰ ساله هم‌اکنون نیز فعال بوده و تعداد زیادی طلاب از بشرویه و شهرهای دور و نزدیک در آن به تحصیل علوم دینی مشغول می‌باشند.

### موقوفات بهداشتی و درمانی

جامعه ایران در عصر قاجار یک جامعه سنتی به تمام معنا بود و تنها در عصر ناصری بود که با سفرهای وی به اروپا و چاپ روزنامه و فرستادن دانشجو به اروپا، دریچه‌ای تازه بر روی ایران باز شد. آشنا نبودن ایرانیان با پدیده‌های نوظهور اروپا در زمینه‌های بهداشتی و درمانی باعث گردید، ایران در این زمینه نسبت به غرب بسیار عقب بیفتد. البته ایران در زمینه‌های درمانی و رعایت موازین بهداشتی، سابقه‌ی درخشان و دیرینه‌ای بویژه در قبل از اسلام داشته است.

در عین حال، وجود برخی از موقوفات در زمینه‌های بهداشتی خود حکایت از توجه هر چند محدود شهروندان به مسائل پزشکی و درمانی دارد. در جدول ۴ نمونه‌هایی از موقوفاتی که بیشتر جنبه بهداشتی و درمانی دارد ارائه شده است.

جدول ۴) نمونه‌هایی از موقوفات بهداشتی و درمانی بشرویه

ردیف	اموال موقوفی	نوع معرف	تاریخ سند	واقف
۱	۱۸۰ فنجان آب قنات دهک هوگند	جهت حمام‌های عمومی	۱۳۲۸ ق.	سلطان غیاثی
۲	۲ فنجان آب بشرویه	مصرف آب حمام حاج خیر النساء	۱۳۳۲ ق.	محمدعلی بن کربلایی علی اکبر
۳	۷ سهم آب و اراضی و اشجار و بیوت از کل ۱۲ سهم حاجی آباد	مصرف حمام، بیمارستان، غسل‌خانه و رختشوی‌خانه	۱۳۷۸ ق.	علیرضا دانش سخنور
۴	آب و اراضی قنات ابوجعفری بشرویه و قنات گلشن طبس	بخشی از مصرف آن تأمین حکیم برای مداوای بیماران در بشرویه و آموزش نیروی پرستار	-	امیرحسن خان حاکم طبس و بشرویه

یکی از موقوفاتی که جنبه بهداشتی و درمانی داشته است، موقوفه امیرحسن‌خانی<sup>۱</sup>

۱. امیرحسن خان از سال ۱۲۰۲ ق. تا سال ۱۲۳۵ ق. یعنی به مدت ۳۳ سال در دوره آقا محمدخان قاجار و فتحعلی شاه قاجار، حاکم تون و طبس بوده است. موقوفات وی در باغ گلشن طبس نیز مشهور عام و خاص است.

بوده که در آن تأمین پزشک برای بشرویه و آموزش پرستاران پیش‌بینی شده است. از موقوفه‌های شاخص و محوری حوزه اوقافی بشرویه، موقوفه امیر حسن‌خانی و عمادالملکی<sup>۱</sup> است که دارای رقبات متعددی است و حوزه کاری آن در شهرهای بشرویه، طبس، فردوس، و حتی گناباد، بیرجند و سرایان می‌باشد. ارزش ریالی این موقوفه بسیار بالا و قریب به ۲۰۰ میلیارد تومان است.

نیات دو موقوفه، متعدد است و نزدیک به ۵۴ نیت در آن پیش‌بینی شده است که بیشترین آن‌ها اطعام و عزاداری مردم در ایام ماه مبارک رمضان و محرم است. تاریخ این موقوفه سال ۱۲۱۸ ق. می‌باشد.

موقوفه‌ها شامل منازل مسکونی، اماکن تجاری و اراضی و آب قنات می‌باشد. موقوفه امیرحسن‌خانی دارای ۱۹۲۶ رقبه در شهر طبس، ۴۶۲ رقبه در سرایان، ۲۴۲ رقبه در فردوس، ۲۵۶ رقبه در بشرویه و ۱۶ رقبه در خوسف است.

مصارف این موقوفه با نیازهای روز جامعه هم‌خوانی دارد. اطعام نیازمندان، عزاداری اهل بیت، کمک به طلاب، حوزه‌های علمیه، فقرا، دارو و درمان، تعمیر حوض‌انبارها، کاروان‌سراها، کمک به زوار، افطار روزه‌داران و برگزاری اعیاد بزرگ هم‌چون قربان و غدیر از جمله نیات این موقوفه می‌باشد.

هم‌چنین با توجه به اهمیت رعایت بهداشت و نظافت، موقوفه‌هایی برای حمام‌های عمومی بشرویه نیز وجود داشته است از جمله ۱۸۰ فنجان آب قنات هوگند برای حمام‌های عمومی که در دوره قاجاریه، مردم از این حمام‌ها استفاده می‌کردند و از طریق اجاره آب وقفی، هزینه‌های سوخت و آب مصرفی حمام‌ها تأمین می‌شد.

### موقوفات اجتماعی و عام‌المنفعه

شاید اغراق نباشد اگر بگوییم در زمینه موقوفات عام‌المنفعه و امور اجتماعی و حمایت از حقوق حیوانات، بشرویه در سطح ملی، حرفی برای گفتن دارد. در این زمینه برخی

۱. میرزا محمدباقر خان عماد الملک حاکم تون و طبس بوده که در سال ۱۳۱۳ ق. فوت نموده است.



از موقوفه‌هایی که جهت حقوق حیوانات به وجود آمده بود، از نظر قدمت به ۲۵۰ سال پیش بر می‌گردد که در نوع خود، بی‌نظیر بوده و برخی از آنها مراحل ثبت بین‌المللی خود را طی می‌کند. موقوفه‌هایی مثل ریختن گندم در صحرا به هنگام باریدن برف جهت پرندگان و یا موقوفه زمین گربه‌ای از این نمونه می‌باشند. موقوفاتی که برای ابن‌السبیل و تأمین آب حیاض وقف شده نیز جزو موقوفات عام‌المنفعه محسوب می‌شود. بخشی از این نوع موقوفات را در جدول ۵ مشاهده می‌کنید.

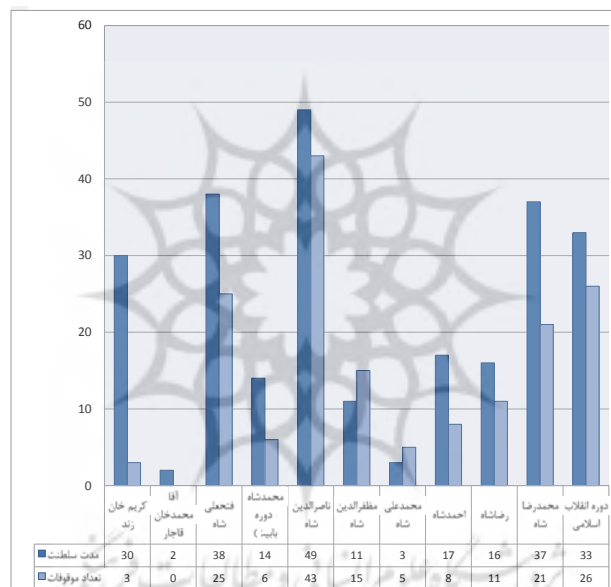
جدول ۵) نمونه‌هایی از موقوفات اجتماعی و عام‌المنفعه بشرویه

ردیف	اموال موقوفی	نوع مصرف	تاریخ سند	واقف
۱	دو قطعه بندچه ترکمانی و ۱۷ دانگ زمین در بشرویه	ابن‌سبیل	۱۳۲۳ ق.	حسن بن مقیم
۲	۸ جریب زمین مزروعی در بشرویه	تأمین آب حیاض جهت رهگذران	۱۳۳۱ ق.	عباسعلی بن کربلایی عبدالله
۳	یک قطعه سراباغچه در رقه و ۱۴ فنجان آب و اراضی قنات	حنا و اطعام فقرا و قربانی گوسفند	۱۲۹۹ ق.	خیر النساء خانم
۴	۴ فنجان آب و ۴ دانگ زمین و باغ در ارسک	سالی ۴۰ من میوه بین فقرا تقسیم شود	۱۳۰۴ ق.	عبدالله بن محمد امیربیک
۵	یک دربند کاروان‌سرا و ۱۲ باب خانه	مسافرین و مترددین	۱۳۴۶ ق	محمدحسین

یکی از موارد حائز توجه در بحث موقوفات بشرویه که منحصر به فرد بوده و می‌تواند توجه محافل ملی و بین‌المللی را به خود جلب نماید، موقوفاتی است که در باب حقوق حیوانات می‌باشد. بر این اساس موقوفه‌هایی در بشرویه وجود داشته در قالب "زمین" که به آن "وقف گربه‌ای" یا "زمین گربه‌ای" گفته می‌شد و موضوع آن این بود که در زمان‌های قدیم چنانچه گربه‌ای وارد خانه‌ای می‌شد و قسمت یا تمام گوشت صاحب خانه را می‌ربود، به جهت اذیت نکردن گربه و جبران خسارت، متولی موقوفه از عواید زمین گربه‌ای خسارت وارده را جبران می‌کرد.

در حال حاضر نیز وجود این نوع اراضی در بشرویه، صحت این مطلب را تأیید می‌کند. موقوفه "زمین گربه‌ای" از حدود ۲۰۰ سال گذشته در بشرویه رایج بوده است و نگرش

مردم را به رعایت حقوق حیوانات نشان می‌دهد. رشد کمی موقوفات براساس داده‌های آماری حاکی از این است که موقوفات بشرویه از دوره زندیه شروع شده و در دوره قاجاریه به اوج خود می‌رسد. دوره ناصرالدین شاه با توجه به طولانی بودن سلطنت وی، دوره اوج و رشد کمی موقوفات در بشرویه می‌باشد. این روند با سیر نزولی در دوره پهلوی‌ها ادامه می‌یابد و پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مجدداً سیر صعودی به خود می‌گیرد (نمودار ۲).



نمودار ۲) نمودار کمی تعداد موقوفات در دوره‌های قاجاریه و انقلاب اسلامی

مأخذ: فهرست اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بشرویه

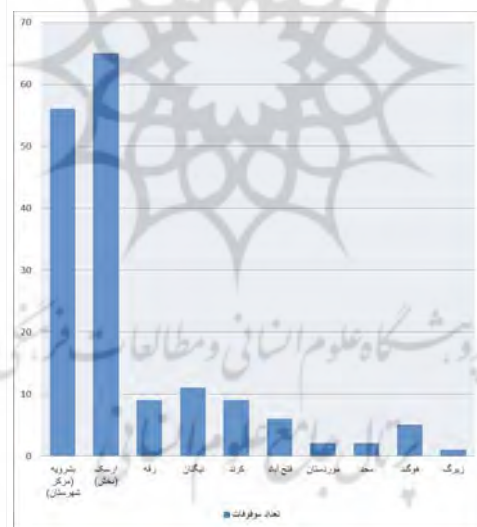
در باب مصارف وقفیات بشرویه نیز باید گفت از مجموع اموال و املاک وقفی، بیش از ۱۰۰ موقوفه مربوط به تعزیه و روضه‌خوانی سیدالشهداء(ع) است که در ماه‌های محرم و صفر انجام می‌گیرد. نکته قابل توجه این است که از مصارف دیگر اموال وقفی، مواردی نظیر اطعام نیز به نوعی به همان روضه‌خوانی سیدالشهداء(ع) پیوند می‌خورد. این نوع مصرف خود بیانگر عشق و علاقه و باورهای مذهبی مردم بشرویه به اهل بیت بویژه امام

حسین(ع) می‌باشد (نمودار ۱).

با توجه به اینکه اکثریت موقوفات مربوط به تعزیه در دوره قاجاریه و پهلوی پایه‌ریزی شده است و دوره قاجار نیز دوره رشد و توسعه باییت بود، این امر نشان دهنده عدم نفوذ تفکر باییت و بهائیت در روند موقوفات بشرویه می‌باشد.

بخش عمده دیگری از موقوفات بشرویه مربوط به عمران است. مرمت و احیای مساجد و تعمیر آنها، امور عام‌المنفعه نظیر تعمیر حوض‌های بشرویه و لایروبی و ترمیم حمام‌های عمومی که به نحوی با تفکرات نوع دوستی مکتب اسلام بویژه مذهب شیعه پیوند می‌خورد از جمله آنهاست.

پراکندگی جغرافیایی موقوفات بشرویه نشان می‌دهد که بخش ارسک با ۶۵ موقوفه از خود مرکز شهرستان فراتر رفته است (نمودار ۳).

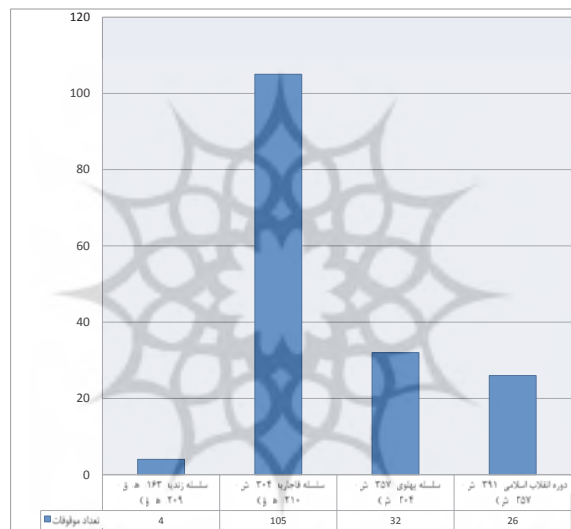


نمودار ۳) تحلیل پراکندگی جغرافیایی موقوفات شهرستان بشرویه براساس تعداد موقوفه‌ها

در دوره ۲۹۸ ساله (۱۱۳۵ ق. الی ۱۴۳۳ ق.).

نکته دیگری که در موقوفه‌های بشرویه به لحاظ اعتقادی دیده می‌شود و کم و بیش در اکثر شهرهای دیگر ایران نیز به چشم می‌خورد و جای تأمل دارد، این است که در

بررسی‌های آماری، موقوفاتی که مربوط به اهل بیت و ائمه اطهار می‌باشد، قریب به ۸۰ درصد آن‌ها مربوط به بحث تعزیه و شهادت آن‌هاست، و کمتر از ۲۰ درصد مربوط به تولد و مراسم شادی‌آفرین است. یعنی از هر ۱۰ موقوفه که در مورد تعزیه است یکی در مورد میلاد و اعیاد می‌باشد، نظیر موقوفه‌هایی که مربوط به حنابندان در بشرویه است که در مراسم عید، متولی باید مقداری حنا بین افراد توزیع کند، تا دست و سر و انگشتان خود را حنا ببندند.



نمودار ۴) تحلیل کمی موقوفات شهرستان بشرویه در دوره‌های حکومتی ایران

پژشک انعام ازاد و مطهره زینب  
رتال جامع علوم انسانی

## نتیجه

با بررسی‌هایی که به عمل آمد، در موقوفات بشرویه این مسأله محرز و روشن است که به سبب باورهای دینی و مذهبی عمیقی که میان مردم خراسان جنوبی بویژه بشرویه وجود دارد، نزدیک به ۸۰ درصد موقوفات بشرویه جنبه مذهبی داشته است. به عبارت بهتر، این موقوفات به عزاداری سرور و سالار شهیدان حضرت حسین بن علی (ع) و روضه‌خوانی در ماه‌های محرم و صفر و یا اطعام در ماه مبارک رمضان مربوط می‌شود. بخشی از موقوفات بشرویه نیز که در نوع خود بی‌نظیر بوده و در کمتر جایی از ایران می‌توان یافت، موقوفاتی است که مربوط به مسائل اجتماعی نظیر علم‌آموزی، درمان بیماری‌ها، حقوق حیوانات و بهداشت روانی جامعه می‌باشد.

نکته مهم این است که همان ۲۰ درصد موقوفات که مربوط به علم‌آموزی، حقوق حیوانات و ... نیز می‌باشد به نوعی باز هم به اعتقادات مذهبی مردم مربوط می‌شود. به عبارت بهتر، علوم مذهبی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است تا علوم طبیعی و تجربی. بر اساس آن چه از اسناد و مدارک اوقافی و مصاحبه‌های انجام گرفته با مطلعین بشرویه استنباط می‌شود این است که پیوند عمیقی بین باورهای دینی مردم و نوع موقوفات وجود دارد. به عبارت بهتر، تمام مصارف موقوفات خمیرمایه‌ای از نیک‌اندیشی، خیرات، نوع‌دوستی، کمک به افراد و رعایت حقوق حیوانات را در خود جای داده است. اعتقاد قلبی به جهان آخرت و ارزش نداشتن دنیا و لزوم جمع‌آوری توشه‌ای برای آخرت، شاید یکی از مهم‌ترین دلایل رشد کمی موقوفات باشد. رشد کمی موقوفات بعد از انقلاب اسلامی ایران، در نمودارها و جداول پیوست به‌خوبی نمایان شده است.

## منابع

- اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بشرویه (۱۳۹۳). گزارش اسناد موقوفی ثبت شده [پیوسته] قابل دسترس در:  
www.awqafbosh.blogfa.com [۱۳۹۳/۱۰/۵]
- اسدی مقدم، حسین (۱۳۷۶). *مفاخر بشرویه*، ج ۱. قم: اسماعیلیان.
- راست کردار، زهره (۱۳۸۸). "طراح مرمت و حفظ آسیاب‌های بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی.
- رضوانی، نرگس (۱۳۸۹). "معرفی و شناخت ادبیات عامه شهرستان بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند.
- سلیمانی رباطی، امیر (۱۳۸۹). "مطالعه آثار معماری برجای مانده از دوران اسلامی در بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- کبیبی، محمد عبید (۱۳۶۴). *احکام وقف در شریعت اسلام*. ترجمه احمد صادقی گلدر. مازندران: اداره کل حج و زیارت ساری.
- لطفیان مقدم، احمد (۱۳۸۶). "مردم‌شناسی قنات‌های بشرویه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- محمدی، جلیل (۱۳۸۸). *فرهنگ لغات و اصطلاحات وقف*. همدان: همسفر.
- معراجی، سعید (۱۳۸۵). *وقف سنت ماندگار*. تهران: بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.